

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРЧЕНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛАПІДАРНОЇ КОЛЕКЦІЇ^{*)}

Керченський історико-культурний заповідник має унікальну колекцію лапідарних пам'яток, зібраних на Керченському півострові в результаті археологічних досліджень. Вона репрезентована скульптурою, надгробними й епіграфічними пам'ятками, архітектурними деталями, сакральними предметами. Основну частину колекції становлять пам'ятки античної доби, з них переважна більшість відноситься до перших століть нової ери.

Лапідарне зібрання заповідника має загальнонаціональне значення. Воно становить наше найцінніше духовне й матеріальне багатство, оскільки являє собою не просто зібрання матеріальних об'єктів або гарних творів кам'яної пластики, але й містить багатогранну інформацію про історію форм і способів життєдіяльності народів, які населяли Керченський півострів. Лапідарні пам'ятки допомагають відтворити картину культури античного й середньовічного періодів.

Для хранителів і реставраторів головним завданням є зберегти ту найбагатшу культурну спадщину, яка дісталася нам від попередніх поколінь і донесла його до нащадків. У зв'язку з цим, предметом статті є лапідарна колекція, а об'єктом — діяльність Керченського заповідника, спрямована на збереження творів кам'яної пластики.

Мета сьогоденного дослідження полягає у розробці єдиної концепції музейної роботи, що забезпечує (а) наукову обробку лапідарного матеріалу; (б) відповідний зміст лапідарних об'єктів у запасниках і музейних експозиціях, (в) реставрацію й консервацію колекції.

Для здійснення наміченої програми поставлено наступні завдання:

- досліджувати сучасний стан схоронності лапідарних пам'яток;
- проаналізувати діяльність заповідника з поліпшення умов зберігання, реставрації й консервації лапідарної колекції;

^{*)} Роботу виконано за фінансової підтримки Благодійного фонду «Деметра».

– досліджувати перспективи розвитку фондової роботи, реставрації й консервації кам'яної скульптури.

У цей час співробітниками заповідника проведена значна робота з поліпшення схоронності й консервації лапідарних об'єктів. Однак, перш ніж перейти до обговорення заходів, спрямованих на збереження колекції, необхідно проаналізувати сучасний стан пам'яток і умови їхнього зберігання в минулому.

Як ні сумно, доводиться визнати, що умови зберігання лапідарних об'єктів протягом попередніх десятиліть були напрочуд незадовільними. Колекції розташовувалися в непристосованих для зберігання приміщеннях і просто неба. У більш сприятливих умовах перебували пам'ятки у музейних експозиціях. Відсутність постійного фондосховища, слабка система охорони, часті переміщення об'єктів, незадовільна екологічна ситуація призвели до руйнування й погіршення стану схоронності багатьох лапідарних об'єктів. У результаті ми спостерігаємо старіння порід під дією природного зволоження, морозу, вітру, інсоляції, біоруйнівників, солей ґрунтових вод.

На початку 1990-х рр. фахівцями Центральних науково-реставраційних проектних майстерень було зроблене обстеження частини колекції стел, що зберігалися в різних приміщеннях на території міста. Для оцінки стану матеріалів пам'яток зразки каменю й нашарувань на ньому були вивчені методами мінералого-петрографічного, хімічного й мікробіологічного аналізів [1]. Дослідження показали, що типовими процесами, які руйнують вапняк і мрамур, є сольове вивітрювання, вищолачування, атмосферна сульфатна корозія, набрякання глинистих прослоїв у вапняку, що викликає розшарування стел при їхньому періодичному зволоженні.

У кожному зі сховищ відзначений певний тип корозії матеріалу залежно від захищеності стел від зволоження атмосферними опадами й місцезнаходження об'єктів. При утриманні експонатів просто неба та під навісами у центрі Керчі спостерігалось утворення поверхневої, щільної чорної кірки в результаті огіпсування кальцітних порід, що пов'язане із забрудненням повітряного середовища продуктами згоряння кам'яного вугілля.

Був відзначений високий рівень зараженості каменю бактеріями, актиноміцетами й мікроскопічними грибами. Найменша кількість органотрофних організмів спостерігалася на пам'ятках, які зберігаються у музейній експозиції. Для стел, що перебувають у центрі міста, була характерна поразка мікроводоростями. Пам'ятки, що зберігалися на території Царського кургану, зазнали ушкодження мохами й лишайниками.

У 1996–1997 рр. співробітниками Лабораторії мікробіологічних досліджень Державного Ермітажу (С.-Петербург) була досліджена мікрофлора поверхні археологічних пам'яток і складені рекомендації із проведення профілактичної біоцидної обробки пам'яток.

Велику шкоду також заподіяла засоленість об'єктів, що пов'язано зі здатністю водорозчинних солей змінювати обсяг кристалів при змінах температури й вологості повітря. При зміні (збільшенні) обсягу солей створюються значні напруги у поверхневих шарах каменю, які швидко руйнують структури породи [2]. У зв'язку із цим було настійно рекомендовано терміново помістити пам'ятки у сухе приміщення й забезпечити проведення протиаварійних консерваційних робіт.

За останні роки ситуація значно змінилася на краще. Під лапідарій був виділений двоповерховий просторий будинок, що було оснащено, завдяки фінансовій допомозі Благодійного фонду «Деметра» технічними пристроями — підйомниками, візками для переміщення об'єктів. Була проведена значна робота з переміщення експонатів у спеціальні сховища, ремонту покрівлі й комунікацій. На сьогоднішній день усі пам'ятки зосереджені в єдиному фондосховищі, умови зберігання значно покращилися. Все це полегшило як наукову обробку колекції, так і проведення реставраційних і консерваційних робіт.

Сьогодні в лапідарії здійснюються консерваційні роботи, які полягають, насамперед, у розчищенні тих пам'яток, які знову поступили у сховище, антисептуванні, зміцненні поверхні каменю, видаленні солей з каменю. Регулярно проводиться профілактична біоцидна обробка пам'яток. При підготовці об'єктів до експозиції виконуються реставраційні роботи, що забезпечують експозиційний вигляд музейного предмета: видалення стійких забруднень і слідів біопоразок, монтаж, склейка, часткове заповнення втрат [3].

У цей час заповідник реалізує науково-дослідний проект «Лапідарій». Робота над проектом проводиться з 2000 року при фінансуванні Благодійного фонду «Деметра» із залученням провідних дослідників з Києва (Інститут археології НАН України), Москви (Державний музей образотворчих мистецтв), Санкт-Петербурга (Державний Ермітаж, Інститут сходознавства РАН), Варшави (Національний музей). Мета програми: наукове дослідження колекції, що включає класифікацію, опис, атрибуцію й датування лапідарних пам'яток, пошук аналогів музейних предметів, збирання літератури про предмети колекції й, нарешті, фотофіксацію об'єктів. Результатом повинна стати публікація багатотомного каталогу лапідарних пам'яток.

Для проведення наукових досліджень лапідарій був оснащений персональним комп'ютером, програмним забезпеченням, цифровою фотокамерою, що значно полегшило збір інформації й доступ до матеріалів лапідарних зборів. Інформаційна база лапідарія в цей час створюється шляхом введення в комп'ютерну мережу існуючих записів, що робилися протягом багатьох років в інвентарних книгах. Вона також поповнюється в процесі нових надходжень, уточнюється в ході інвентаризації й звірення фондів. Об'єднана база даних про фонди заповідника створюється на основі сучасної інформаційної комп'ютер-

ної системи КАМІС, розробленої фахівцями із Санкт-Петербурга спеціально для потреб музеїв (www.kamis.ru). Система КАМІС здатна вирішити проблему пошуку потрібної інформації не тільки про пам'ятки лапідарних зібрань, але й надати доступ до баз даних інших музейних колекцій.

Під час роботи над проектом гостро постала проблема активізації реставраційних заходів. Сучасний стан збереженості колекції не дозволяє здійснювати науково-дослідну й видавничу діяльність у повному обсязі без участі реставраторів. У зв'язку з цим при плануванні робіт із програми нами була встановлена першочерговість реставраційних і консерваційних робіт. У процесі підготовки лапідарних пам'яток до фотофіксації для I тому каталогу, присвяченого групі скульптурних творів з лапідарних зібрань, насамперед були відреставровані археологічно цілі або частково фрагментовані скульптурні твори й статуї-напівфігури, потім — фрагменти скульптур.

Паралельно мистецтвознавцями й археологами проводилася робота з опису пам'яток, уточнювалися паспортні дані, збирався матеріал щодо атрибуції, аналогій і відомостей у науковій літературі про конкретні експонати. В результаті, 2004 р. був виданий I том каталогу «Антична скульптура». Такий самий принцип покладений в основу роботи над наступними томами каталогу. У цей час здійснюється програма по реставрації й консервації епіграфічних пам'яток (стели з рельєфами й написами, декрети, присвятні написи), архітектурних деталей.

З огляду на значний обсяг консерваційних робіт і те, що у заповіднику на 2200 експонатів колекції є всього один реставратор скульптури, на базі лапідарія була організована «Літня школа консервації каменю» для студентів Вищої школи реставрації Російського державного гуманітарного університету (РДГУ). Візна реставраційна практика організована в рамках програми Міжнародної ради музеїв ICOM з вивчення, систематизації й реставрації скульптури й кам'яної пластики Боспору Кіммерійського. Щорічно студенти-реставратори під керівництвом висококваліфікованих реставраторів з Державного науково-дослідного реставраційного інституту (Москва) освоюють методики реставрації й консервації каменю на пам'ятках лапідарія, а викладачі вигострюють свою майстерність. Беруть участь у «Літній школі» і реставратори з Данії — члени Міжнародної ради музеїв ICOMOS, атестовані ЮНЕСКО.

За підсумками практики 2005 р. фахівці різних країн обговорили результати консерваційних робіт, проведених в останні роки на пам'ятках лапідарія силами музею, а також студентів і викладачів РДГУ.

Реставраційна рада схвалила роботи РДГУ, проведені в 2002, 2003 і 2005 роках, відзначивши, що стан пам'яток через рік після проведення консервації стабільний, і вони готові до експозиції [4]. Було здійснено приймання об'єктів, які підпали консервації 2005 р. Відзначено високу якість роботи як студентів і

викладачів РДГУ, так і реставраторів, атестованих ЮНЕСКО (усього 14 об'єктів), а також реставратора музею. Було визнано, що роботи реставратора Керченського заповідника сприяли збереженню й підготовці до експонування багатьох об'єктів, у тому числі пам'яток, які перебувають в аварійному стані. Консерваційні роботи у Керченському лапідарії в цей час ведуться грамотно й ефективно.

У процесі проведення студентської практики РДГУ й роботи міжнародної «Літньої школи консервації каменю» були обговорені питання реставраційної етики, у тому числі збереження зовнішнього вигляду й допустимої міри втручання у вигляд пам'ятки на прикладах експонатів лапідарія. Під час обговорення цих проблем між фахівцями різних реставраційних шкіл було досягнуто повне взаєморозуміння. Дискусії й спільна робота на конкретних пам'ятках сприяли обміну практичним досвідом реставраторів різних країн.

З огляду на те, що заповідник має лапідарну колекцію дуже значної цінності, учасниками акції були висловлені деякі побажання й рекомендації, які могли б допомогти заощадженню цієї пам'ятки світового значення й сприяти розширенню доступу до унікальної колекції:

- публікація звіту про роботу «Літньої школи консервації каменю» у виданнях України, Росії й Данії;
- надання необхідної інформації про колекції в міжнародні організації з охорони світової культурної спадщини (наприклад, ICOM);
- створення реставраційної майстерні на території самого лапідарія; оснащення лапідарія підйомними механізмами й допоміжним устаткуванням (список музейного устаткування європейського виробництва буде представлений у заповідник фахівцями з Данії); забезпечення витяжною вентиляцією, спеціальними інструментами й матеріалами для консервації каменю;
- навчання персоналу грамотному переміщенню експонатів, оскільки, з огляду на високу цінність і складність об'єктів, неприпустимо доручати роботу на пам'ятках некваліфікованому персоналу;
- зберігання об'єктів, аби уникнути їх повторного біозараження окремо від неопрацьованих експонатів;
- створення концепції консервації, збереження й показу всієї лапідарної колекції в цілому, затвердження цієї концепції на реставраційній раді музею й в органах охорони пам'яток, аби надалі керуватися єдиними естетичними й технічними принципами роботи з експонатами зібрань, навіть якщо роботи будуть виконуватися різними організаціями;
- складання плану й програми робіт з консервації експонатів, з виділенням об'єктів першої черги (найцінніші, призначені до показу найближчим часом, такі, що перебувають в аварійному стані).

Таким чином, можемо констатувати, що консерваційні й реставраційні робо-

ти в лапідарії виконуються на досить високому фаховому рівні. Однак на цьому рано заспокоюватися. На сьогоднішній день існує ряд недоліків у зберіганні лапідарних зборів. По-перше, фізико-хімічні характеристики матеріалів, особливості технічної культури виконання зобов'язує музейних працівників насамперед дотримуватися оптимальних режимів зберігання. Однак, у фондосховищі відсутні датчики температурно-вологісного режиму, система кондиціонування повітря.

Створення на науковій основі правильної системи зберігання лапідарних пам'яток є головною умовою існування лапідарної колекції. Слід звернути особливу увагу на створення оптимального музейного клімату, аби мінімізувати природний процес руйнування. Поняття «музейний клімат» включає температуру в приміщенні, що відповідає вологості повітря, чистоту атмосфери, освітлення [5]. Збиток, заподіюваний музейним фондам, значною мірою кориниться у незадовільних умовах зберігання: відсутність належного температурно-вологісного режиму, забруднювачі повітря й забруднення приміщень, надлишкова освітленість, комахи й цвіль, погано організована інвентаризація й каталогізація, а також слабка система забезпечення безпеки. Всі ці чинники служать каталізаторами псування й руйнування предметів.

Для створення оптимального режиму зберігання необхідна організація регулярного контролю за змінами середовища у сховищах, а саме: встановлення датчиків температури й вологості у кожному сховищі. Організація роботи систем забезпечення мікроклімату (систем опалення, вентиляції й кондиціонування повітря) вимагає правильного вибору внутрішніх параметрів повітря, які будуть підтримуватися у фондосховищі. Температура повітря у сховищі повинна бути +15–18 °С, вологість — 50–55%. Тому ми вважаємо за доцільне оснастити кожне сховище кондиціонером, за допомогою якого в приміщенні підтримувалися б постійна температура й допустимий рівень вологості. Система кондиціонування повітря у сховищі гарантує, поза залежністю від зовнішнього повітря, підтримку необхідних параметрів мікроклімату: підігрів або охолодження повітря, а також його осушення.

При цьому важливо пам'ятати, що різка зміна температури й вологості середовища у сховищах може негативно позначитися на стані пам'яток, який цілком стабілізувався, пристосувався до сформованих температурних умов. Ми додержуємося тієї точки зору, що рекомендуємо певну залежність мікрокліматичних умов від атмосферних. Цього можна досягти регулюванням роботи систем забезпечення мікроклімату в холодний, перехідний і теплий періоди року. Регулюючи роботу систем опалення, вентиляції й кондиціонування повітря, ми зможемо підтримувати необхідні параметри внутрішнього повітряно-го середовища у фондосховищі.

Крім того, необхідно розробити систему світлозахисту сховищ і музейних залів для зняття перегріву в залах і зменшення амплітуди щоденних коливань

температури. Рівень освітленості залежить від орієнтації вікон залу, сезону року, часу доби й погодних умов. У межах одного залу він також не є рівномірним. Тому рекомендується уникати природного денного освітлення у сховищах і експозиційних залах, використати світлозахисні засоби, наприклад, тканеві завіси, що загороджують вікна щити, металізовану плівку, спеціальні стекла, жалюзі. Більш кращим для світлозахисту є вибір білого кольору [6]. Світова музейна практика по оптимізації висвітлення є одним з найважливіших напрямів консервації пам'яток мистецтва. Організація штучного освітлення суворо й докладно регламентується як вітчизняними, так і закордонними інструкціями й рекомендаціями [7]. Сумарні рекомендовані межі впливу світла на музейні експонати в рік — від 50 до 200 люкс.

Важливим напрямом музейної діяльності є комплектування фондів. На сьогоднішній день лапідарна колекція нараховує 2200 пам'яток. Необхідно також урахувувати, що вона щорічно поповнюється за рахунок нових надходжень із археологічних експедицій і охоронних розкопок заповідника, випадкових знахідок і дарувань. Тому у резерві завжди повинні залишатися вільні площі для розміщення нових надходжень пам'яток. Важливо також улаштувати кімнату-ізолятор для розчищення й біоцидної обробки нових лапідарних надходжень.

Лапідарна колекція викликає великий інтерес із боку археологів, філологів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться історією й культурою. У зв'язку з цим особливо актуальним сьогодні є створення фондів відкритого зберігання. Мета відкритих фондів: розширити доступ відвідувачів до різноманітних груп лапідарних зібрань. Можливий і інший шлях. Це організація у фондосховищі постійно діючих, але періодично змінних виставок. Виставки й відкритий доступ до деяких колекцій можуть сполучатися.

При цьому необхідно враховувати, що в перспективі через сховище може проходити великий потік відвідувачів. Однак ці тенденції, не підкріплені належними програмами консервації й профілактики, призведуть до того, що наслідком цього зростаючого інтересу стане прискорене погіршення збереженості фондів. Тому важливо враховувати кількісний і якісний склад відвідувачів, організацію огляду, а також час відвідування фондосховища.

Оскільки головна проблема у будь-якій програмі із забезпечення збереженості — це продовження життя колекцій у майбутньому, у центрі будь-якої стратегії із забезпечення збереженості повинен стояти консерватор, а головним напрямом фондової роботи повинна стати превентивна консервація як стратегія забезпечення схоронності колекції. Превентивна, або профілактична консервація, припускає комплекс заходів, пов'язаних з належним змістом колекцій і створенням належних умов для їхнього зберігання, й практично виключає безпосереднє втручання у фізичний стан музейних предметів. Установлюючи належний температурно-вологісний, світловий, біологічний режим збе-

рігання, ми вже здійснюємо консервацію предметів. Профілактична консервація повинна розглядатися також як підхід, за допомогою якого негативні наслідки старіння предметів, викликані поганими умовами зберігання, можна сповільнити або навіть зупинити, поліпшивши середовище зберігання [8].

На жаль, у цей час інженерне оснащення фондосховища лапідарія не відповідає вимогам музейного зберігання, що сильно ускладнює створення оптимальних кліматичних умов для збереження колекції. Усунення цього недоліку дозволить перейти від радикального реставраційного втручання в експонати до стратегії профілактики.

Отже, на сьогоднішній день у лапідарії впроваджується в життя розроблена нами стратегія консервації й реставрації пам'яток. Значно покращилися умови зберігання колекції. Участь у міжнародних грантах дає можливість плідно здійснювати науково-дослідну й консерваційну діяльність лапідарних об'єктів. Прийнято ряд заходів з комп'ютеризації лапідарія й устаткування фондосховища технічними пристроями.

Сьогодні збереження музейних колекцій — проблема, яку самостійно розв'язати заповідник не в змозі. Рішення її можливо лише в об'єднанні зусиль декількох організацій і фахівців різних професій за умови участі в конкурсах малих грантів на актуальні науково-дослідні розробки. Якщо сьогодні ми не зможемо змінити ситуацію у збереженні культурної й історичної спадщини, то завтра можемо втратити багато з того, що створено творчим генієм багатьох поколінь.

1. *Постникова О. Н., Антонова Е. И.* К проблеме сохранения древнегреческих стел Керченского лапидария // 175 лет Керченскому музею древностей: М-лы Междунар. конф. — Керчь, 2001. — С. 118–120.

2. *Постникова О. Н.* Причины разрушения каменных памятников архитектуры (экологический аспект) // Экологические рекомендации по экологическому мониторингу недвижимых объектов культурного наследия. — М., 2001. — С. 79–80.

3. *Кучеревская Н. А.* Проблемы реставрации и консервации лапидарных памятников Керченского заповедника // Охорона та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи: Зб. — Сімферополь, 2004. — С. 174–179.

4. *Агеева Э. Н., Антонова Е. И., Кочанович А. В., Постникова О. Н., Шишмарёв П. С.* Опыт консервации древнегреческих стел и изваяний Керченского лапидария // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2003. — С. 5–6.

5. *Надеждін А. М.* Збереження музейних пам'яток та проблеми їх реставрації // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення: IV Міжнар. наук.-практ. конф.: Тези доп. 20–23 травня 2003 р. — Київ, 2003. — С. 98–99.

6. *Мохова Н. В.* Влияние света на температуру в залах экспозиции Государственного Русского музея // Проблемы хранения и реставрации экспонатов в художественном му-

зее. М-лы науч.-практ. семинара. — СПб, 2003. — С. 121–130.

7. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей музеев системы Министерства культуры СССР. — М., 1984; Рекомендации по проектированию искусственного освещения в музеях МК РФ. — М., 1989; Освещение музеев и художественных галерей: Практические рекомендации. Североамериканское общество технических специалистов по освещению. — М., 1999.

8. *Большакова Т. Ф.* Стабилизация и мониторинг окружающей среды в Государственном Эрмитаже как одно из направлений превентивной консервации // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. — СПб, 2003. — С. 12–18.